

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

L

Уређивачки одбор:

*др Даринка Горган-Премк, др Ирена Грицкаг, др Милка Ивић,
др Павле Ивић, др Александар Младеновић,
др Мирослав Николић, др Асим Пецо, др Митар Пешикан,
др Живојин Станојчић, др Драго Ђупић, др Егон Фекете*

Главни уредник:

МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД
1994

Даринка Гортан-Премк
(Београд)

ТИПОВИ И ВРСТЕ РЕЧИ

У овом се раду разматрају резултати постојећих класификација речи (семантичке, функционалне и морфолошке), допуњени и протумачени с лексиколошког становишта, са циљем да се сагледају начелне могућности у оквиру сваке категорије речи, у оквиру њених појединих представника, за међусобно повезивање различитим семантичким односима (полисемјом, деривацијом, антонимијом и синонимијом) у оквиру лексикона датог језика.

1. Број речи у једноме језику веома је велики и непробројив. Њих у потпуности није могуће обухватити ни у великим дескриптивним речницима, тзв. тезаурусима. Попис речи у таквим лексикографским делима само илуструје језичко богатство, а никако не представља неки збир који би давао одговор на питање колико речи има у језику. Нпр. Речник српскохрватског књижевног и народног језика (који издаје Српска академија наука и уметности, а израђује Институт за српски језик), када буде готов, имаће тридесетак томова и, претпостављамо, око 450.000 речи¹. И то свакако неће бити све што се могло пописати и што у језику постоји или се ствара².

* Овај је рад финансиран из средстава Фонда за науку Републике Србије као део пројекта *Развојни процеси у савременом српском језику*.

¹ „Приближна израчунавања и процене показала су да се број речи у тој збирци приближава једва вероватној цифри од 400.000 речи, што селекција једва да може смањити испод 350.000 речи. Колико је то обиље лексике, схватимо ако тај број упоредимо са подацима да у Вуковом речнику има нешто више од 47.000 речи, у проширеном речнику Ивковића и Броза нешто изнад 52.000 речи, а у знатно исцрпнијем Бенешиневом „Хрватско—пољском речнику“ нешто изнад 66.000 речи. Бројем речи Речник САНУ далеко надмашује не само савремени Речник МС, него историјски Рјечник ЈАЗУ, упркос великом временском распону његових извора“ (М. Пешикан, Трећина посла на изради великог речника САНУ, *Наш језик*, књ. XX, св. 1—5, Београд 1973—1974, 16).

А колико у једноме језику има речи не знамо. Ти се подаци ретко дају, прецизно се и не могу дати. Навешћемо податак који за руски језик наводи М. И. Фомина и који нас је, морамо рећи, изненадио до неверице: „Словарные запасы национального русского языка практически исчислимы. Только в картотеке словаря русского языка зарегистрировано свыше пяти миллионов слов в их основном значении. А в это количество не входят десятки и сотни тысяч ограниченных в употреблении специально-терминологических слов и значений“ (*Современный русский язык, Лексикология*, Москва 1990, 10) (М. И. Фомина, како изгледа, као извор овога податка наводи: Н. З. Котелева, *Значение слова и его сочетаемость*, Ленинград 1975, 25).

² У трећој књизи Речника САНУ, која је изишла 1965. године, а писана је, свакако, бар неколико година раније забележена је и реч *вредновати* са дефиницијом *одређивати*

Ово смо навели само зато да бисмо илустровали бар један од разлога зашто лексикографи, и поред најбоље жеље, не могу журно да прате све оно што се у лексичком систему гради.

2. И све се те речи на различите начине класификују и анализирају. Три су, ипак, основне поделе речи у нашем језику (и у језицима сличнога система). Једна се заснива, у првome реду, на семантичким елементима, друга се заснива, у првome реду, на функционалним вредностима и трећа се заснива, опет у првome реду, на обличким, морфолошким карактеристикама. Овом ћемо приликом резултате постојећих класификација, допуњене и протумачене с лексиколошког становишта, размотрити на начин који, чини нам се, досад није примењиван. Циљ нам је да сагледамо које су начелне могућности у оквиру сваке врсте речи, у оквиру њених појединих представника за међусобно повезивање различитим семантичким односима у границама лексикона датог језика. Другим речима, врсте речи анализираћемо настојећи да покажемо шта се може у погледу семантичке валентности очекивати у свакој од постојећих категорија односно да одредимо у оквиру сваке категорије оне представнике који су подложни семантичком варирању, полисемантичном и деривационом, антонимском повезивању и синонимском замењивању.

3. Прву бисмо класификацију могли назвати семантичком. Према њој се целокупан речнички састав разврстава и проучава на основу следећа три критерија: а) способност номинације, односно способност речи да именује, назива поједине појмове; б) способност означавања појединих појмова; и в) способност речи да самостално врши функцију члана реченице. Ове смо критерије и термине преузели од А. А. Реформатског³ јер се они најчешће срећу у лексиколошкој литератури, али смо њихове појмовне вредности одредили нешто друкчије. Наиме, према А. А. Реформатском (и не само према њему) само именице, придеви, глаголи и прилози, односно само пунозначне речи имају способност номинације, док код свих других она изостаје. Наше је, пак, мишљење да све речи у језику имају способност номинације, јер све оне нешто именују. Једне речи именују појмове, друге релације међу појмовима, треће релације између говорног лица и садржаја, или дела садржаја, о коме говори итд. Другим речима, наше је схватање да је основна функција речи номинација и да без номинације нема речи. Друкчије је и наше схватање способности означавања појединих појмова; А. А. Реформатски (и не само он) ову способност приписује само пунозначним речима, а ми и свима другима сем заменицама, бар као могућност, ако не и као обавезно својство свих припадника једне

вредност, оцењивати, уз квалификатор *индив.* (индивидуално). И ово би се могло сматрати коректним с обзиром на то да се у то време у речничкој грађи налазило само један пример, једна потврда за ову реч и с обзиром на то да ову реч не бележе ранији речници. Недуго после овога времена ову су реч друштвене и политичке прилике, да тако кажемо, угурале на многе странице и закона и дневне штампе; ми смо тад „вредновали“ и радна места, и радне задатке, а и „лични доходак“ смо примали према том „вредновању“; сада опет те речи нема: она се задржала само као нека врста термина са појмовном вредношћу *процењивати* (како уметничко дело).

³ Исп. о овоме, нпр. А. А. Реформатский, *Введение в языкознание*, Москва 1960, 46 и даље.

категорије (нпр. именице имају способност означавања, али не све, код властитих она изостаје; везници, према нашем схватању, такође имају способност означавања, али је код неких, као што је везник *да*, она готова изгубљена). Трећи смо критериј у основи прихватили и проширили га на разматрање свих функција које једна категорија речи може имати у реченици. Нпр., уобичајено је да се каже да именице могу самостално бити реченички чланови, а предлози то не могу, већ само заједно са именицом; ми смо даље разматрали које врсте именица могу вршити поједине именичке реченичке функције (нпр. именичке су функције: субјекатска, објекатска, функција именског дела предиката, прилошка и атрибутска: заједничке именице могу вршити све ове функције, а властите само неке од њих; нпр. оне не могу бити у функцији правога атрибута, онога којим се означава унутрашња особина каквог именичког појма, већ само у функцији релационе одредбе, исп. *кућа од белог камена* према *кућа Марије Петровић*). Погледаћемо како се поједине речи односе према овим критеријумима: поћи ћемо од граматичких врста речи зато што је тај начин идентификације целокупног лексичког састава најубичајснији и свима најприхватљивији.

4. Именице су речи којима називамо ствари, предмете око нас, биљке, бића у природи, појаве у природи и у друштву, људска хтења, жеље, осећања и сл. И оне не само да именују ове појмове, не само да имају способност номинације ових појмова, већ их оне и означавају. И још нешто. Именице могу именовати и појединачне појмове и редове појмова исте врсте. Нпр. *кућа* не именује и не означава само један конкретан објекат, већ и све зграде за становање или какву друштвену употребу. Именице имају и способност вршења функције члана реченице. Оне се, пре свега, јављају у субјекатској и објекатској функцији, али оне могу вршити и функцију било којег реченичног члана; предиката (као његов именски део, као предикатив), какве именичке одредбе (изузев актуелног квалификатива и апозитива), свих предикатских одредаба и свих допуна. Овакво функционално богатство нормална је последица семантичког богатства.

Ово су опште карактеристике именица, али не и заједничке за све. На властите именице оне се најмање односе. И ево зашто. Властите именице имају способност номинације, али се њима именују само појединачни појмови, а не и више појмова исте врсте (зато, по правилу, и немају облик множине, а такође се из истог разлога не могу употребити ни у квантификаторским изразима типа *три куће*, *много снега*;⁴ способност означавања код њих изостаје (нпр. именице *Петар* и *Марија* немају семантичког садржаја); изван субјекатске и објекатске функције оне се готово никад не јављају, изузимајући одредбе релационог типа (као *седн поред Марије*) (што је и разумљиво с обзиром на то да су лишене семантичког садржаја — не може се нечим што је семантички празно детерминисати какав појам или каква радња). Рекли

⁴ Исп. М. Ивић, О „партикуларизаторима“, *Јужнословенски филолог*, књ. 36, Београд 1980, 1—12. и Л. Којсн. Исто. 13—24, посебно стр. 21.

смо да су властита имена семантички празна, иако сви представници нашега језика знају да је, нпр. *Петар* властито име мушкога лица, а *Марија* женскога. Објаснићемо како ово разумемо. Семантички се садржај састоји од појмовне вредности и релевантних елемената реализације односно, према уобичајеној терминологији теорије композицијалне анализе, од архисеме и сема нижега ранга; грамему, које из теоријских, које из прагматичних разлога, укључујемо у архисему. Код властитих именица семантички је садржај сведен само на грамему, на податак да је то именица и да је одређеног рода. Изостанак архисеме и сема нижега ранга чини то да су овакве речи, на неки начин, изван различитих семантичких система, парадигматских и синтагматских, што, даље, за последицу има да се њихова референцијална вредност разуме само на основу искуства. Дакле, властита именица функционише у језику на основу номинације, вредности грамеме и прагматичног искуства говорника. Нешто је друкчије са именима етника; друкчије и семантички и граматички; њихова се номинација не односи на индивидуалне појмове, већ на припаднике одређених група, што за последицу има могућност изражавања и једнине и множине; она су, по правилу, семантички празна, али могу добити и неке значењске елементе, заправо, оне које једна друштвена средина приписује појединим народима, обично онима с којима долази у додир: нпр. *Конгуанац* и *Азербејџанац* за нас су готово празне речи, али *Црногорац* или *Сремац* већ нису.⁵ Опште се именичке карактеристике, такође, мало односе и на имена сродника (*сестра*, *брат*, *девер* и сл.) зато што у њиховом семантичком садржају имамо увек само једну семантичку компоненту — однос према лицу према коме се сродство одређује (нешто се од овога издвајају именице типа *мајка*, *сестра*, *свекрва*, које су у своме семантичком садржају развиле и неке друге семантичке компоненте, обично оне које су резултат колективне експресије, општег схватања о квалитетима, о вредностима тих појмова).

Као што видимо, између властитих и заједничких именица нису оштре, непремостиве границе. Сталан је у језику процес преласка једних у друге. Нпр. именица *мако*, која означава *врсту памучне тканине или конца* постала је од властитог имена првог унапређивача гајења памука у Египту, *Мако*—*беја*; или *мекинтош* је *огртач од непромочиве гумене тканине*, а назив потиче од имена изумитеља те тканине, од шкотског хемичара прве половине 19. века; на исти начин постала је и именица *рендген*; тако су добијене и именице *колт*, *маузер* или *фијат*, *форд*. Уопште, веома често име проналазача прелази на сам производ.⁶ Такође често име каквог географског појма прелази на име онога што потиче из тог краја, што се у њему производи; тако су, нпр., постала имена вина *малвазија*, *бордо*, *пељешац*, или име цигарете *хавана*, или драгог камена *топаз* и др. Затим имена познатих личности или личности из познатих књижевних дела које имају какву упадљиву, специфичну и

⁵ Исп. J. St. Mill, *Of names*, „Theory of meaning“. Prentice Hall, 1970, 55, и даље.

⁶ Тога много има у различитим термилошким системима; имена физичких јединица често потичу од имена физичара, као *ом*, *ампер*, *цаул*, *волт* и др.

свима, или многима, знану карактеристику могу се временом развити у заједничке именице; тако је именица *донжуан* већ постала права, заједничка са значењем *заводник жена*, *љубавник*, *пустолов*, *авантурист* (према легендарном заводнику жена Дон Жуану); доказ за уклапање ове именице у општи лексички систем видимо у томе што се око ње већ формирао и деривациони систем: *донжуанизам*, *донжуански*, *донжуанство*, *донжуанштина*.

И прелазак заједничких именица у властите сталан је процес, само супротан првome. У првome имамо развитак, а у другоме губитак семантичког садржаја. Многа су властита имена, као и надимци, некада била заједничке именице. Семантичко пражњење предуслов је да оне постану речи које имају само номинациону вредност (што за граматику последицу има изостајање множинских облика). Нпр. такви су данас хидроним *Бистрица*, антропоними *Божур*; *Драган* и др.

И још нешто о асемантичним именицама. Изостанак семантичког садржаја има за последицу изостанак многих семантичких подсистема; властите именице немају могућност развитка полисемије, деривациони систем који стварају више је него скроман, своди се на деривате релационог односа (тип *Марија* — *Маријин*), оне не ступају у антонимске и синонимске⁷ односе.

5. Придеви су речи које именују и означавају унутрашње особине, постојана својства појмова именованих и означених именицама. И опет, ово се не односи на све придеве, већ само на квалитативне или описне и материјалне или градивне. Релациони придеви (посесивни, месни, временски) именују, пак, какав однос именице уз коју стоје према каквом другом именичком појму (нпр. придевом *Маријин* у синтагми *Маријина кућа* именован је само посесивни однос у коме се налази појам *кућа*); способност појмовног означавања код њих готово да изостаје, заправо она је у директној зависности од способности појмовног означавања речи која им је у творбеној основи. Семантички садржај сведен на релацију има за последицу и изостанак могућности успостављања различитих парадигматских односа; код ових придева изостаје полисемантичност, способност ступања у синонимске и антонимске везе, а деривациони систем коме припадају ограничен је на именицу и релациони придев. Даље, семантичко сиромаштво ових придева има и граматичких последица: они немају могућност разликовања одређеног и неодређеног придевског вида (имају облик само једног вида) и, разумљиво, немају компарацију. Сви придеви имају способност вршења функције реченичног члана, али, како је функција речи у непосредној зависности од семантичког садржаја, релациони се придеви у реченици нешто друкчије понашају. Наиме, придевске су службе атрибуцка, апозитивна, атрибуцко-прилошка и предикатска, а релациони придеви

⁷ Лексеме које немају способност развијања полисемије немају ни способност ступања у синонимске односе. Ово се односи на све речи, а не само на властите именице. Наше је схватање да је синонимија секундарни лексички систем настао, регуларно и пре свега, у процесу полисемије и једнога типа деривације односно у процесу секундарне номинације. В. Д. Г. Премк, О лексичкој синонимији, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 22/2, Београд 1994, стр. 5—11.

могу само прву од њих вршити (они тешко, само у специјалним ситуацијама реализују способност да буду носиоци предикације — пре ћемо рећи *Ово је Маријина кућа*, него *Ова кућа је Маријина*)⁸.

6. Глаголи су речи којима се имснују и означавају појмови радњи, стања, збивања, збивања око нас и у нама, што их и предодређује за предикатску функцију. Међутим, и међу глаголима има оних који не означавају одређене процесе, одређене појмове; то су тзв. фазни глаголи (*почети, наставити* и сл.) и глаголи опште, неодређене семантике (*вршити, чинити, поставити, сматрати* и др.) и они, и модални глаголи (*моћи, морати, требати* и др.) и они, управо због своје недовољне семантичке вредности, не могу сами бити предикати, већ се јављају као део сложеног глаголског предиката или као копулативни део именског или прилошког предиката⁹. Још више су десемантизовани прави копулативни глаголи *јесам* и *биш*, а помоћни глаголи *јесам, бити* и *хтеи*, односно њихови енклитички облици у саставу сложених глаголских облика по својој вредности ближи су обличким морфемама него лексемама. И код глагола је способност ступања у различите семантичке системе сразмерна њиховом семантичком садржају. Глаголи и самосталног семантичког садржаја, и они који свој семантички садржај не могу самостално реализовати (фазни, модални и они опште семантике) развијају све семантичке односе; десемантизовани глаголи лишени су ових могућности (изузев негације као врсте антонимије).

7. Прилози су у односу на глаголе исто што и придеви у односу на именице. Њима се имснују и означавају и унутрашње особине глаголских процеса, као начин и интензитет, и још по нешто¹⁰ (*он лепо пева, он гласно пева*) и спољашње околности под којима се одвија процес, као место, време (*он овде ради, он данас ради*); ова их значења, и једна и друга, предодређују за функцију глаголских одредаба и функцију лексичког језгра прилошког предиката (*она је овде*). А само их прва значења, значења унутрашњих особина глаголских процеса чине аналогним описним, правим придевима (само они имају способност изражавања компарације). Прилозима се имснује и означава и интензитет особина казаних придевима и другим правим прилозима (*он је врло леп, он врло лепо пева*); ова их значења упућују на функцију одредаба ових речи. Прилозима се означава и количина, додуше, увек неодређена количина, у којој се јавља какав именички појам; ово их значење приближава именицама којима се имснује количина, па им је и синтаксичка функција иста као и ових других (исп. *много људи* и *мноштво људи*); функцију управног члана у оваквим синтагмама врше

⁸ Исп. нешто више о овоме: З. Тополинска, Критерији хомонимије придева, *Лексикографија и лексикологија*, Зборник радова, Нови Сад — Београд 1984, 193.

⁹ Исп. о сложеном глаголском предикату М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (Грамаптички системи и књижевна језичка норма)*, књ. 2 *Синтакса*, Београд 1969, 34—37.

¹⁰ В. код И. Грицкат преглед различитих тумачења прилога, као и преглед њихових семантичких и синтаксичких могућности, О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци, *Јужнословенски филолог*, књ. 39, Београд 1983, 1—4. В. и Стана Риствић, *Начински прилози у савременом српскохрватском језику (лексичко-граматички приступ)*, Библиотека Јужнословенског филолога, нова серија, књ. 9, Београд 1990, 1—172.

квантификатори, а функцију зависног члана именице које се квантификују, функцију, пак, речничног члана врши цела синтагма¹¹. Прави прилози, они којима се означавају унутрашње особине глаголских процеса имају способност ступања у све лексичке системе; други, пак, ступају само у неке од њих, сразмерно своме семантичком садржају (нпр. прилози за место и време имају веома скромну способност полисемије и више него скромну способност деривације; они мотивишу најчешће само релационе придеве: *овде* → *овдашњи*).

8. Заменице немају праву способност номинације; оне имснују оно што је у језику већ именовано, оне нису називи, већ су само, на неки начин, заменик за називе; оне су ситуационе речи и њихово се значење, боље рећи — значење појма на који упућују, види само из контекста, из ситуације (исп., нпр. реченице: *Креда је на столу. Она је бела и Девојка је ушла. Она је закаснила* — у којима је тек из реченичких склопова јасно на шта се номинационо и појмовно односи заменица *она*)¹². Заменице врше функцију реченичког члана, али врше само неке од функција које могу имати речи на које се ситуационе односе. Нпр. именичке заменице могу бити у субјекатској и објекатској функцији (као и у неким функцијама релационих детерминатора — *седи поред њега*), али не и у другим именичким функцијама; оне се не могу јавити у функцији атрибута, апозиције и апозитива, што се само по себи разуме с обзиром на њихову асемантичност. Из истог разлога придевске заменице не могу бити атрибутивни¹³. И опет из истог разлога, због асемантичности, заменице нису и не могу бити чланови семантичких система; оне немају праву полисемију, немају уопште способност деривације, не ступају у праве антонимске односе, а синонимија код њих потпуно изостаје.

9. Бројеви су најапстрактнији део лексике. Они не именују појмове (предмете, бића, радње, њихове особине), већ именују апстрактно једну из низа бројних вредности. И та бројна вредност једина је компонента њиховог семантичког садржаја. Ово, пак, за

¹¹ И у функцији реченичних модификатора јављају се само прави прилози (што је и логично јер се модификација може извршити само речима које означавају какав квалитет), као и експресивни, и неки други по семантичком садржају ближи речима (в. М. Ивић, О српскохрватским реченичким прилозима, *Јужнословенски филолог* 34, Београд 1978, 1—16).

¹² У експресивном изражавању неке од заменица могу добити и појмовни садржај, као у примеру: *Моје унутрашње ја буну се против тога*, али и тада оне остају ситуационе речи, речи које су изван већине односа који чине структуру лексичког система (оне не развијају полисемију, не ступају у синонимске, антонимске и др. семантичке односе); у наведеном случају заменица *ја* губи чак и деклинабилност — *од свога унутрашњег ја не могу то да учиним*; такође неку врсту појмовног значења могу добити и заменице *ств*, *нико*, *ништа*, *неко* и сл., али опет само у одређеним ситуацијама (исп. П. Пипер, О семантичком статусу лексичких парова *све* и *ништа*, *Лексикографија и лексикологија*, Зборник радова, Нови Сад — Београд 1984, 135—139).

¹³ Занимљиво и сликовито описао је заменице А. А. Реформатски: „Местоименные слова в языках независимо от их появления — слова вторичные, слова-заместители, это как бы бумажная валюта, функционирующая ради удобства, благодаря наличию золотого фонда. Золотым фондом для местоименный являются знаменательные слова, без наличия которых существование местоимений „обесценено“, как и стоимость бумажных денег без обеспечивающего их стоимость золота“ (А. А. Реформатский, *оп. с. 47—48*).

последницу има моносемантичност, одсуство синонимичности и антонимичности, ограниченост деривационог система само на категорију бројних речи, уопште неуклопљеност у семантичку структуру лексичког система. А ово све доводи до врло специфичног положаја бројних речи у реченици. Наиме, од кардиналних бројева (а то су: основни бројеви, збирни бројеви, бројне именице на *-ица* и бројни придеви) само број *један*¹⁴ и бројни придеви конгруирају са именицом коју квантификују (*једна столица, једне рукавице*), односно само се они јављају у функцији атрибута (али не, нпр., и у функцији апозитива). Основни бројеви *два, три, четири* са именицом уз коју стоје чине посебне конструкције;¹⁵ уз ове бројеве именице мушког и средњег рода имају облик на *-а*, а именице женскога рода облик на *-е* (*два човека, три села, четири жене*). И ове су конструкције, према нашем мишљењу, у реченици нерашчлањиве: у примеру *два човека раде* функцију субјекта врши цела бројна конструкција *два човека*, а не само број *два* (не може реч без појмовног садржаја односно без упућивања на појмовни садржај бити у функцији једног од главних реченичних чланова, или, боље, не може бити у функцији реченичног члана уопште). И конгруентни бројеви имају семантички празну функцију (у синтагмама *један човек, петора врата* бројеви су пре морфолошки знаци прецизних множина него атрибути). Уз све остале кардиналне бројеве именица која се квантификује, пребројава стоји у генитиву множине; и ови се скупови синтаксички понашају као бројне конструкције (у реченици *Пет младића је дошло* субјектску функцију врши цела бројна конструкција). Редни бројеви конгруирају са именицом уз коју стоје и формално имају статус атрибута. Бројеви нису потпуно асемантичне речи, као заменице; они у своме семантичком садржају имају једну сему, сему бројне вредности, али само једна семантичка компонента, и то овога типа, није довољна да би била индуктор развијања семантичких система и ступања у њих (нпр. бројеви морфолошки варирају, углавном, у оквиру своје категорије (*два, двоје, двоји, двојица*)).

10. Предлози су речи које именују и означавају релације између именичког појма у каквом падежном односу и управног члана синтагме; означавање односа према именичком појму лексичка је особина предлога, то је њихов семантички садржај, а означавање односа према управном члану граматичко је својство предлога, и зависи управо од

¹⁴ У систему бројних речи семантички је специфичан број *један*, своју једину семантичку компоненту развио је у нова значења, као што су нпр. *исти* (*сви смо једне горе лист*), или *једини, сам* (*једном човеку није лако живети*), с једне стране, и с друге стране, десемантизовао је и овако сиромашан садржај до заменичке вредности *неки, некакав* (*био један цар*) или до вредности речи која служи за истицање именице уз коју стоји (*урадио је то као један стручњак*).

И бројеви *сто, хиљада, милион* развили су из свога значења одређене бројне вредности, додуше велике — ново значење *велики, неодређени број, мноштво*.

¹⁵ Ове се конструкције називају и паукалним синтагмама (исп. Ж. Станојчић и Љ. Поповић, *Граматика српскога језика*, Београд — Нови Сад 1992, 261—262). Ми бисмо радије избегли назив паукалне синтагме стога што паукале сматрамо синсемантичним речима, дакле, речима које не могу образovati око себе семантичке синтагме.

тог управног члана. Нпр., предлог *под* означава лексички, индивидуално место које се налази с доње стране, испод појма уз чије име стоји и граматички, синтагматски на које неко/нешто доспева или на којем се неко/нешто налази (оловка је пала под сто : оловка је под столом).¹⁶ Функцију реченичног члана предлози сами не могу вршити (што проистиче из њиховог семантичког садржаја — они не означавају појмове, већ односе међу појмовима); функцију реченичног члана врше именице заједно са предлозима уз које стоје. Предлози развијају полисемију, способни су за слагање, композицију, али деривација код њих потпуно изостаје; уколико се јаве у антонимској или синонимској вези, то је више последица контекста него унутрашњг повезивања њиховог семантичког садржаја са каквим другим семантичким садржајем.

11. И везници су речи које имснују и означавају релације између појединих речи и синтагми, али увек речи и синтагми исте категорије, или између реченица истих или различитих семантичких и синтаксичких категорија (нпр. везник *и* везује реченице семантички и синтаксички истога типа — *седим и пишем*, везник *али* везује семантички различите реченице синтаксички истога типа, ранга — *слушам, али ништа не разумем*, везник *кад* везује и семантички и синтаксички различите реченице — *кад дођем, испричаћу ти*). Везници који се јављају само у једном типу реченица или у мањем броју типова реченица имају одређенији семантички садржај; везници који се могу јавити у више типова различитих реченица имају неодређенији семантички садржај (а везник *да* готово је семантички празан). Међу везницима има речи које служе само као везници и оних које су везане за какву другу категорију — замсничку (*ко, који, какав* и др.), прилошку (*где, како* и др.) и категорију речца или партикула (*нека, још, тек*), први се називају правим везницима, други неправим. Прави везници нису реченички чланови, ни кад везују речи и синтагме, ни кад везују реченице; неправи везници могу бити реченички чланови (они замењичког порекла то увек јесу). Способност семантичког варирања и повезивања код везника је сведена на полисемију.

12. Речце су категорија сасвим друкчија од свих других речи. И ево у чему је њихова посебност: све речи у језику именују и означавају (заменице индиректно, а све остале директно) или поједине појмове или релације између појединих појмова; речце не именују и не означавају ни појмове, ни релације међу њима; оне именују и означавају однос лица које говори према вези појмова у реченици (модалне речи — *она је заиста лепа*) или однос према једноме појму у реченици (партикуле — *баш то и мислим*)¹⁷. Речце не могу бити реченички чланови, опет због специфичности свога значења (реченица је дина-

¹⁶ Д. Г. Премк, *Обрада предлога у великим описним речницима, Лексикографија и лексикологија*, Зборник радова, Нови Сад — Београд 1984, 35—39. Исп. *ibid.* и друкчија схватања предлошких речи.

¹⁷ Да не набрајамо све субјективне односе који се изражавају речцама и све оно што се традиционално убраја у речце.

мичка детерминација једнога појма другим, и у њу се израз личнога става говорног лица синтаксички не уклапа). Речце нису чланови семантичких система; оне, чак, ни полисемију не развијају (додуше, у реченицима су речце понекад дате са више реализација, али то још увек не сведочи о њиховој полисемантичности, способности семантичког варирања, развијања једног семантичког садржаја из елемената другог, већ је то знак могућности њихове употребе у различитим контекстима).

13. А узвици су нерационализовани, невербализовани изрази субјективног стања, осећања, расположења лица које говори. Они нису чланови реченице,¹⁸ а нису ни реченице (они су пре сурогати за реченице).

14. Дакле, према семантичком статусу целокупан лексички фонд дели се на аутосемантичне и синсемантичне речи.¹⁹ Аутосемантичне речи су оне речи које имају способност означавања појединих појмова (не односа међу појмовима) и које имају способност вршења функције реченичног члана. Даље, и као последица овога, оне имају могућност развијања свих парадигматских (полисемије, деривације, синонимије и антонимије) и свих синтагматских односа (успостављање различитог типа лексичког партнерства).²⁰ То су: именице, придеви, глаголи и прилози.²¹ Синсемантичне речи од аутосемантичних издвајају се по томе, што за разлику од првих, оне не задовољавају постављене критерије класификације. Код ових речи, код неких више, код неких мање, изостају многи или неки од парадигматских и синтагматских лексичких система. Нпр. заменице имају слабо развијен систем полисемије, такође, слабо развијен деривациони систем, даље, уопште немају систем синонимије и антонимије, а систем лексичког партнерства потпуно изостаје (никакву колокацију са, нпр., заменицом *ја* не можемо претпоставити *добар ја* или како слично). Бројеви немају других система сем деривације, и то ограничене на оквире своје категорије; предлози и везници имају само развијен систем полисемије и ништа више, итд., итд.²²

15. Функционална подела речничког састава има у основи само један критеријум — функцију речи у реченици. А функција речи у реченици може бити самостална и несамостална. Самосталну функцију имају оне речи које нити одређују, нити допуњују друге речи у

¹⁸ Узвици у експресивном изражавању могу постати чланови реченица, али тек пошто се семантички измене. Нпр. у реченици *Он изиђе и трес вратима*, узвик *трес* има функцију предиката.

¹⁹ Ови нам се термини чине прихватљивијим од, нпр. термина: пунозначне и непупнозначне (помоћне, функционалне) речи, или дистинктори и форматори, или информатори и дестинктори и др. Заправо, ни један од ових парова, па ни пар који смо усвојили, не може бити сасвим прихватљив јер категорију синсемантичких речи чине речи разноврдне и што се семантике и што се функције тиче.

²⁰ Исп. Д. Г. Премк, *О семантичкој позицији као месту реализације једне лексеме*, *Јужнословенски филолог*, књ. 48, Београд 1992, стр. 13—23.

²¹ Скрећемо пажњу на то да има, додуше не често, и схватања да су и заменице и бројеви аутосемантичне речи. Наш коментар дат у вези са овим речима, мислимо, да је довољан доказ неоснованости оваквих схватања.

²² То је, свакако, и разлог што лексиколошка испитивања, по правилу, имају за објекат аутосемантичне речи, пре свега именице.

реченици (бар не у својим основним функцијама). А то су речи у субјекатској функцији. Према своме семантичком садржају (као и према својој номинационај функцији) за то су предодређене именице; једино оне означавају појмове који самостално постоје у природи, у друштву, и у нама. Све друге речи у реченици, наравно, оне које могу вршити функцију реченичног члана, служе као статички или динамички детерминатори субјекта или, пак, статички детерминатори других реченичних чланова. А то даље значи да су све друге категорије речи несамосталне. И ово је последица њиховог семантичног садржаја; нема особина без самосталних појмова или без процеса; нема процеса без њиховог вршиоца или агенса.

16. Морфолошка подела полази од облика речи као оформљеног израза устаљеног одређеног значења и устаљене одређене функције у језику. Овако усмерена апстракција као резултат даје тзв. врсте речи. Нпр. придеви су речи са морфолошким знацима конгруенције са именицама уз које стоје (слажу се са њима у роду, броју и падежу), затим речи које могу имати обележје одређености и неодређености, као и обележје компарације (природно, увек у одређеном виду), што је последица њихове основне атрибушке функције, која је, опет, последица њиховог значења, значења унутрашње особине именичког појма. Придеви се, међутим, могу јавити и у именичкој функцији, и тада или значе оно што и именичка синтагма која се подразумева (као у реченици: *У кући обешеног не говори о конопцу*) или почињу развијати нова значења (као у реченици: *Збиља га је та женска упропастила*). У првоме случају они остају у придевској категорији; у другоме они, такође, остају у својој категорији, али са отворном могућношћу преласка у именичку категорију; тек када развију нова значења, права именичка значења везана само за нову функцију, они постају именице и могу облички добијати именичке карактеристике (нпр. *млада* у значењу *женска особа при ступању у брак*, *невеста* може имати двојаки датив, као именица *млади* и као придев *младој*). И ово је познато.

17. Мање је познато, да сведемо, да све речи једне категорије, једне врсте немају исту способност индуковања лексичких система. Полисмију развијају све семантичне речи, све речи које имају семантички садржај, било да припадају категорији аутосемантичких, било да припадају категорији синсемантичких речи (а то су: заједничке и материјалне именице, квалитативни и материјални придеви, сви глаголи, сем помоћних и копулативних, прилози за начин, и неки други, али у посебном смислу, предлози и везници). Деривацију развијају само речи које означавају поједине појмове, док се код речи које означавају релацију између појмова (код предлога и везника), она уопште не развија. Могућност антонимијског и синонимијског повезивања постоји код свих семантичних речи које означавају поједине појмове; ова могућност постоји и код речи које означавају релације, али не у истој мери и на исти начин као код првих; и још нешто, код предлога је она јаче изражена него код везника.

18. На крају, као општи закључак. Способност речи да се семантички повезује са другим јединицама лексичког система у директној је сразмери са њеним семантичким садржајем; пуноћа садржаја води индуковању свих, или многих, семантичких односа; сиромаштво семантичког садржаја значи и сиромаштво семантичких веза; а асемантичност искључује способност семантичког повезивања.

Резюме

Даринка Гортан — Премк

ТИПИ И КАТЕГОРИИ СЛОВ

Способность слов вступать в семантические отношения с другими единицами лексической системы зависит от их семантического содержания; богатство семантического содержания дает возможность развития всех или некоторых семантических связей (полисемии, деривации, антонимии и синонимии); бедность семантического содержания, в то же время, значит и бедность семантических связей; отсутствие семантического содержания исключает семантические связи.